

Titel: Notesbog 4

Citation: "Notesbog 4", i *Søren Kierkegaards Skrifter, Bd. K19*, udg. af Niels Jørgen Cappelørn; Joakim Garff; Johnny Kondrup; Jette Knudsen; Alastair McKinnon, Søren Kierkegaard Forskningscenteret 2001 . Onlineudgave fra Søren Kierkegaards Skrifter: <https://tekster.kb.dk/text/sks-not4-kom-root.pdf> (tilgået 23. april 2024)

Anvendt udgave: Søren Kierkegaards Skrifter, Bd. K19

Ophavsret: Materialet er dedikeret til public domain. [Læs CC0-erklæringen](#)

◀ **Rheinwald Repertorium 17d Bind** : *Allgemeines Repertorium für die theologische Literatur und kirchliche Statistik* (forkortet *Allgemeines Repertorium*), udg. af Dr. G.F.H. Rheinwald m. fl., bd. 1-19, Berlin 1833-1860, ktl. 36-66; bd. 17, 1837. – **Rheinwald**: Georg Friedrich Heinrich Rheinwald (1802 - o. 1849), ty. teolog. 1826 privatdocent i teologi i Berlin. 1830 ekstraordinær, og fra 1833 ordinær professor i evangelisk teologi i Bonn.

I trykt udgave: Bind 19 side 125 linje 1

◀ **p. 113 »Quaestionum ... examinavit** : lat. 'Første prøveskrift vedrørende skolastiske spørgsmål, hvor skolastikernes synspunkter om nåde og fortjeneste undersøges' af F.G. Rettberg, citat fra *Allgemeines Repertorium* (125,1), s. 113,18-19.

I trykt udgave: Bind 19 side 125 linje 2

◀ **F.G. Rettberg. Gottingae 36. 4to** : Recensionen s. 113-115 i *Allgemeines Repertorium* af F.G. Rettberg (125,1), Göttingen 1836. – **4to**: Kvart, papirformat. – **F.G. Rettberg**: Har ikke kunnet identificeres.

I trykt udgave: Bind 19 side 125 linje 4

◀ **Scholastikerne ... men ogsaa Fortjeneste** : da. gengivelse af s. 114,4-11. – **Semipelagianere**: Egl. en betegnelse for en kristen sekt fra det 5. årh. Dens hovedskikkelse var Johannes Cassianus (ca. 360-435), som forsøgte at formidle imellem Pelagius (ca. 400), der benægtede arvesynden, og Augustin (353-430), som hævdede arvesyndens realitet og dermed syndens nødvendighed. Cassianus mente, at mennesket ikke, som Pelagius lærte, kan frelse sig selv, og at dets frelse ikke kun afhænger af Gud, som Augustin lærte, men at mennesket kan opsøge, appellere til, Guds nåde.

I trykt udgave: Bind 19 side 125 linje 4

◀ **temelig** : temmelig.

I trykt udgave: Bind 19 side 125 linje 8

◀ **Opgaven ... Naade** : da. gengivelse af *Allgemeines Repertorium* (125,1), s. 114,23-24.

I trykt udgave: Bind 19 side 125 linje 12

◀ **Naaden ... condigno** : da. gengivelse af s. 114,28-32. – **gratis data**: egl. 'gratia gratis data', lat. 'Den for intet skænkede nåde'. Således er det if. den skolastiske nådelære Guds nåde som grundlag for frelsen, der sætter frelseslivet i gang. Den skænkes som Kristi fortjeneste og gør sjælen i stand til at gøre godt. – **gratum faciens**: egl. 'gratia gratum faciens', lat. 'den frelsende nåde.' Denne nåde bevirker, når den første nåde ('gratia gratis data') har bevæget viljen til at gøre det gode, foruden gode gerninger også syndernes forladelse og sørger for frelseslivets videre gang. – **meritum de congruo**: lat. 'fortjeneste efter overensstemmelse (fortjeneste efter rimelighed)'. Det er ved denne fortjeneste, at den første nåde ('gratia gratis data') skænkes. – **de condigno**: egl. 'meritum de condigno', lat. 'fortjeneste efter lighed (fuldværdig fortjeneste)'. Det er den fortjeneste, der skænkes ved nådens ('gratia gratum faciens') samvirken med den gode vilje, og forøger derved nåden og fortjener evig salighed. – **m**: meritum, lat. 'fortjeneste'.

I trykt udgave: Bind 19 side 125 linje 13

◀ **Alexandrinernes**: de alexandrinske kirkefædre udgået fra kateketskolen i Alexandria (den alexandrinske skole). Hovedskikkelsen var Origenes (185-254), som med sin sammensmeltning af græsk, nyplatonisk filosofi og kristendommen skabte den kristne dogmatik.

I trykt udgave: Bind 19 side 125 linje 19

◀ **δικαιοσυνη σωτηριος** : gr. 'frelsende retfærdighed'. Citat fra *Allgemeines Repertorium* (125,1), s. 105,36.

I trykt udgave: Bind 19 side 125 linje 19

◀ **(samme Bind ... lin. 13 fr: n)** : excerpt af *Allgemeines Repertorium* (125,1), s. 105,32-36.

I trykt udgave: Bind 19 side 125 linje 22

◀ **Benecke der Brief ... Heidelberg 1831** : Recensionen s. 100-105 i *Allgemeines Repertorium* (125,1), af Wilhelm Benecke *Der Brief Pauli an die Römer*, Heidelberg 1831. – **Benecke**: Wilhelm Benecke har ikke kunnet nærmere identificeres.

I trykt udgave: Bind 19 side 125 linje 23

◀ **Marthensen** : Hans Lassen Martensen (1808-1884) havde disputeret for den teologiske licentiatgrad 12. juli 1837 med afhandlingen *De autonomia conscientiae sui humanæ, in theologiam dogmaticam nostræ temporis introducta*, Kbh. 1837 [ktl. 648], senere udsendt i dansk oversættelse ved L.B. Petersen med titlen *Den menneskelige Selvbevidstheds Autonomi i vor Tids dogmatiske Theologie*, Kbh. 1841 [ktl. 651]. Efteråret 1837 indsendte han efterfølgende en ansøgning om at blive ansat som lektor i teologi, en stilling, der ikke på daværende tidspunkt fandtes ved det teologiske fakultet. Af ansøgningen fremgår det, at han ønskede at foredrage den forbindelse imellem højrehegeliansk tænkning og kristen dogmatik, som han i overensstemmelse med højrehegelianismens spekulative teologi havde skitseret i licentiatafhandlingen. Ansøgningen blev ikke imødekommet. I stedet annoncerede han som privatdocent i Københavns Universitets lektionskatalog for vintersemestret 1837-38 en forelæsningsrække med titlen 'Prolegomena ad dogmaticam speculativa' (Indledning til den spekulative dogmatik), 2 ugentlige timer, nemlig onsdag og fredag 17-18. Forelæsningsrækken, som indledtes onsdag d. 15. november 1837, blev et tilløbsstykke. Med sine forelæsninger vakte Martensen stor begejstring hos den studerende ungdom for sin version af den højrehegelianske spekulative teologi, der blev opfattet som en videnskabeliggørelse af teologien og som udtryk for en eklektisk formidlingsteologi, hvis mål var at indlejre kristendommen i den verdslige kultur. Denne formidlingsteologi blev senere et af Kierkegaards væsentligste angrebsmål, ikke mindst i tidsskriftet *Øieblikket*. Martensens spekulative teologi var på den ene side inspireret af Philipp Konrad Marheineke (1780-1846), hvis *Die Grundlehre der christeliche Dogmatik als Wissenschaft* i den Hegel-inspirede 2. udg. fra 1827 [ktl. 644] er en af retningens hovedværker, og af Karl Daub (1765-1836), der med *Die dogmatische Theologie jetziger Zeit oder die Selbstsucht in der Wissenschaft des Glaubens und seiner Artikel* fra 1833 ligeledes forsøgte at forene hegelianismen med de kristne dogmer og med ortodoks luthersk teologi. På den anden side kom inspirationen fra den katolske teolog og schellingianer Franz von Baader (1765-1841) og gennem ham fra teosoffen Jacob Böhme (1575-1624). Men også den spekulative teologis store modpol i samtiden, teologen og filosofen Friedrich Ernst Daniel Schleiermacher (1768-1834), har spillet en rolle for udformningen af Martensens teologi. Når han i licentiatafhandlingen netop afviser 'selvbevidsthedens autonomi', dvs. at erkendelsen af verden og af Gud på hegeliansk vis kan fremstilles som fremgået af en immanent bevægelse i bevidstheden i dens vej imod selvbevidsthed, er det netop under inspiration fra Schleiermacher, der i den religiøse følelse og især i samvittigheden ser menneskets bevidsthed som betinget af det guddommelige.

I trykt udgave: Bind 19 side 125 linje 28

◀ **spec. D.** : spekulativ dogmatik.

I trykt udgave: Bind 19 side 126 linje 4

◀ **testimonium sp. sancti** : lat. 'Helligåndens vidnesbyrd'. – **sp.:** spiritus.

I trykt udgave: Bind 19 side 126 linje 16

◀ **Kritik der reinen Vernunft** : Titlen på den ty. filosof Immanuel Kants (1724-1804) erkendelsesteoretiske hovedværk. Kant argumenterede her for, at sikker viden kun kan opnås for fænomenverdenens vedkommende, dvs. for verden, som den fremtræder for det erkendende subjekt, og ikke for verden, som den er i sig selv. *Critik der reinen Vernunft*, 4. udg., Riga 1794 [1781], ktl. 595.

I trykt udgave: Bind 19 side 126 linje 25

◀ **D.** : Dogmatik.

I trykt udgave: Bind 19 side 126 linje 26

◀ **Marheinecke** : Philipp Konrad Marheineke (1780-1846), ty. teolog og prof. i Erlangen, Heidelberg og Berlin.

I trykt udgave: Bind 19 side 126 linje 32

◀ **indifferent til** : uafhængig af.

I trykt udgave: Bind 19 side 127 linje 1

◀ **saaledes er ogsaa Sandheden kun forsaavidt man erkjender den** : Baader taler gentagne gange om 'die erkannte Wahrheit' og bestemmer den således: »Die Wahrheit eröffnet sich dem Gemüthe ganz, wenn es dieselbe nur aufnehmen und sich ihr lassen will, denn sie ist das Licht, das jeden Menschen, der in die Welt tritt, theils anleuchtet, theils ihm einleuchtet. Die Wahrheit geht nämlich in uns ein, insofern wir in sie eingehen«, F. Baader *Vorlesungen über speculative Dogmatik*, Stuttgart og Tübingen 1828, ktl. 396, bd. 1, s. 38.

I trykt udgave: Bind 19 side 127 linje 5

◀ **Baader** : Franz X. von Baader (1765-1841), ty. katolsk filosof og teolog, prof. i München fra 1826. SK ejede en lang række af Baaders værker (jf. ktl. 391-418).

I trykt udgave: Bind 19 side 127 linje 6

◀ **Himeriges-Rige** : Himmeriget.

I trykt udgave: Bind 19 side 127 linje 9

◀ **»han fødes i enhver Troendes Hjerter«** : Hvis det er et citat, har det ikke kunnet verificeres: jf. dog Ef 3,17, hvor det hedder »at Kristus ved troen må bo i jeres hjerter og I være rodfæstede og grundfæstede i kærlighed.«

I trykt udgave: Bind 19 side 127 linje 11

◀ **Ubiquitæt** : lat. 'allegstedsnærværelse', ifølge luthersk opfattelse især af Kristi legeme og blod i nadveren.

I trykt udgave: Bind 19 side 127 linje 12

◀ **med H. t.** : med hensyn til.

I trykt udgave: Bind 19 side 127 linje 14

◀ **Unionen** : Martensen hentyder måske til socinianismen, en antitrinitarisk teologisk retning opkaldt efter dens it. stifter Fausto Sozzini (o. 1537-1604), som ved sin radikale kritik af dogmerne bl.a. afviste treenhedslæren.

I trykt udgave: Bind 19 side 127 linje 27

◀ **Indifferentisme** : indifferens.

I trykt udgave: Bind 19 side 127 linje 27

◀ **Phænomenologie** : egl. læren om fænomenerne eller genstandenes fremtrædelsesform for bevidstheden.

I trykt udgave: Bind 19 side 127 linje 35

◀ **Rosenkrants** : Johann Karl Friedrich Rosenkranz (1805-1879), tidens mest læste spekulative teolog. Rosenkranz' omtale af Daubs afhandling (127,36) har ikke kunnet identificeres.

I trykt udgave: Bind 19 side 127 linje 35

◀ **Daubs ... die Selbstsucht** : Carl Daub*Die dogmatische Theologie jetziger Zeit oder die Selbstsucht in der Wissenschaft des Glaubens und seiner Artikel*, Heidelberg 1833.

I trykt udgave: Bind 19 side 127 linje 36

◀ **Prothogoras ... Msk.s Maal** : (o. 490-420 f.Kr.) gr. filosof og den fremmeste blandt sofisterne. Hans berømte dictum lyder, i Platons gengivelse: »et Menneske er den afgørende Maalestok for alt, for det virkelige som virkeligt, og for det uvirkelige som uvirkeligt«, *Theaitetos* 152 A, i *Platons Skrifter*, udg. af Carsten Høeg og Hans Ræder, bd. 1-10, Kbh. 1992 [1932-41]; bd. 6, s. 111.

I trykt udgave: Bind 19 side 127 linje 37

◀ **(Hegel. ... Oedip)** : Ødipus, gr. sagnkonge, om hvem det fortælles, at han uden at vide det dræbte sin far og giftede sig med sin mor. Den græske skuespilforfatter Sofokles (o. 496-406 f.Kr.) skildrede i dramatisk form Ødipus-skikkelsen i tragedierne *Oedipus Tyrannus* og *Oedipus Coloneus*. Med henvisningen til Hegel har Martensen muligvis tænkt på dennes behandling af Sofokles' skildring af Ødipus, hvor det siges, at grækerne bedømte Ødipus ud fra hans handlinger, dvs. ud fra de objektive forhold, og ikke ud fra Ødipus' subjektive bevidsthed om disse handlinger, dvs. ud fra selvbevidstheden, *Vorlesungen über die Aesthetik*, udg. af H.G. Hotho, i *Georg Wilhelm Friedrich Hegel's Werke. Vollständige Ausgabe* bd. 1-18, Berlin 1832-45 (forkortet *Hegel's Werke*); bd. 10,3, Berlin 1838, ktl. 1386, s. 551-53 (*Jub.* bd. 14, samme sidetal), 3. Th., 3. kap, C, III, 3c. – **Hegel**: Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831), ty. filosof, 1801-05 privatdocent og 1806 ekstraordinær prof. i Jena, 1816-18 prof. i Heidelberg og indtil sin død prof. ved universitetet i Berlin.

I trykt udgave: Bind 19 side 127 linje 38

◀ **med det Maal ... maales** : citat fra Jesu Bjergprædiken, Matt 7,1-2: »Dømmer ikke, at I skulle ikke dømmes; thi med hvad Dom I dømme, skulle I dømmes, og med hvad Maal I maale, skal Eder igien maales«

(NT-1819).

I trykt udgave: Bind 19 side 127 linje 39

◀ **Anselms**: Anselm af Canterbury (1033-1109), eng. skolastisk filosof, teolog og ærkebiskop.

I trykt udgave: Bind 19 side 128 linje 21

◀ **Böhmes**: Jakob Böhme (1575-1624), ty. skomager, filosof og kristen mystiker.

I trykt udgave: Bind 19 side 128 linje 22

◀ **Ubiquitet** : 127,12.

I trykt udgave: Bind 19 side 128 linje 24

◀ **Omsegling** : dvs. omsejling.

I trykt udgave: Bind 19 side 128 linje 33

◀ **Khistorie** : kirkehistorie.

I trykt udgave: Bind 19 side 128 linje 36

◀ **Symbolik** : udlægning af de kristne kirkesamfunds lære ud fra deres bekendelsesskrifter (symboler).

I trykt udgave: Bind 19 side 128 linje 38

◀ **Quicquid ... cognoscentis** : lat. 'Alt, hvad der erkendes, erkendes på den erkendendes måde'. Skolastisk udtryk citeret fra F. Baader *Vorlesungen über speculative Dogmatik*, Münster 1830, 2. hefte, s. 40.

I trykt udgave: Bind 19 side 129 linje 1

◀ **Accomodation** : 'tilpasning', dvs. tilpasning af religiøse forhold og udsagn til modtagernes fatteevne, meninger, sæder og skikke; anvendes også om tilpasning af citater og udsagn fra GT til NTs fortolkning af dem, desuden om tilpasning af de bibelske forhold og udsagn til senere tiders forhold og forestillinger. Med oplysningstidens vægtlægning på fornuften blev teologien foranlediget til at søge det nytestamentlige budskab tilpasset efter lokale, temporale og individuelle forudsætninger.

I trykt udgave: Bind 19 side 129 linje 5

◀ **Antropomorphismer**: forståelse af et fænomen ud fra noget menneskeligt, specielt en opfattelse af det guddommelige i menneskelig skikkelse eller med menneskelige egenskaber, menneskeliggørelse af det guddommelige.

I trykt udgave: Bind 19 side 129 linje 5

◀ **Theomorphisme** : guddommeliggørelse af mennesket.

I trykt udgave: Bind 19 side 129 linje 8

◀ **Daubs sidste Skrift** : 125,28.

I trykt udgave: Bind 19 side 129 linje 9

◀ **fornemlig** : på fornem vis.

I trykt udgave: Bind 19 side 129 linje 9

◀ **Supranaturalisme** : 159,6.

I trykt udgave: Bind 19 side 129 linje 9

◀ **den apostoliske K.** : Det 1. årh.s kristne menigheder, som byggede på apostlenes erindringer om Kristi liv og levned. – **K.:** Kirke.

I trykt udgave: Bind 19 side 129 linje 13

◀ **Erdmann** : Johann Eduard Erdmann (145,1). SK hentyder måske til Erdmanns *Vorlesungen über Glauben und Wissen als Einleitung in die Dogmatik und Religionsphilosophie gehalten und auf den Wunsch seiner Zuhörer herausgegeben*, Berlin 1837 [ktl. 479] (forkortet *Glauben und Wissen*), hvor Erdmann på side

178,1f., skriver om den bibelske eksegesi: »Man verlangt dann wohl auch gar, diese Exegese solle unbefangen seyn und diese Unbefangenheit zeige der Exeget darin, dass er keine dogmatische Ansicht zur Exegese mit herant bringe, sondern die Bibel so lese wie jedes andere Buch. (Es muss sogleich hier bemerkt werden, dass jene Unbefangenheit eigentlich gar keine ist, denn gesetzt den Fall, die Bibel wäre kein gewöhnliches Buch wie alle andern, so wäre ja sie so anzusehen, gerade einer hinzugetragenen Voraussetzung. Also an und für sich ist weder dies Unbefangenheit, wenn man die Bibel liest wie ein gewöhnliches Buch, noch das Gegentheil).«

I trykt udgave: Bind 19 side 129m linje 11

◀ **Forsøget med det apostoliske Symbolum** : nemlig forsøget på at fastsætte en bestemt apostolisk bekendelse i den apostoliske kirkes tid.

I trykt udgave: Bind 19 side 130 linje 3

◀ **Ingreß** : indgang el. tilgang.

I trykt udgave: Bind 19 side 130 linje 13

◀ **testimonium sp. s.** : testimonium spiritus sancti, (126,16).

I trykt udgave: Bind 19 side 130 linje 14

◀ **palpabel** : håndgribelig.

I trykt udgave: Bind 19 side 130 linje 21

◀ **Grundtvig** : Nikolaj Frederik Severin Grundtvig (1783-1872) da. teolog og digter. Grundtvig nåede i begyndelsen af 1820'erne til det synspunkt, at den kristne kirke er et trossamfund, som mennesket ved dåben bliver en del af, og hvor den apostolske bekendelse fra begyndelsen af har været et dåbsvilkår. Denne opfattelse fremlagde Grundtvig første gang i *Kirkens Gienmæle mod Professor Theologiæ Dr. H.N. Clausen*, Kbh. 1825.

I trykt udgave: Bind 19 side 130 linje 23

◀ **I Middelalderen havde Kirken ikke Aand; men Geistlighed** : hentyder til C. Daub (125,28) *Die dogmatische Theologie jetziger Zeit oder die Selbstsucht in der Wissenschaft des Glaubens und seiner Artikel*, Heidelberg 1833, s. 428.

I trykt udgave: Bind 19 side 130 linje 30

◀ **Janus Bifrons** : rom. guddom, vogter husets ind- og udgange og skildres derfor ofte med et ansigt på hver side af hovedet, så han både betragter den, der kommer til huset, og den, der forlader det.

I trykt udgave: Bind 19 side 131 linje 5

◀ **Papat** : pavedømme.

I trykt udgave: Bind 19 side 130m linje 5

◀ **per successionem** : lat. 'ved efterfølgelse'.

I trykt udgave: Bind 19 side 130m linje 6

◀ **Cartesius †1650** : René Descartes (1596-1650), fr. filosof, matematiker og naturforsker. I *Discours de la méthode* (1637) og senere i *Meditationes de prima philosophia* (1641) søger Descartes et uafviseligt grundlag for den menneskelige erkendelse ved at dispensere for al dømmen og alle meninger, dvs. tvivle på alt, for dernæst at fastslå, at tvivl er tænkning, og at den tænkende som tænkende må eksistere. Den første vished er: 'jeg tænker, altså er jeg til'.

I trykt udgave: Bind 19 side 131 linje 13

◀ **cogito ergo sum** : lat. 'Jeg tænker, altså er jeg til'. Citat fra Descartes *Principia philosophiæ*, 1. del, §7.

I trykt udgave: Bind 19 side 131 linje 13

◀ **de omnibus dubitandum est** : lat. 'Man bør tvivle om alt'. Tillempet citat fra Descartes *Principia philosophiæ*, 1. del, §1.

I trykt udgave: Bind 19 side 131 linje 16

◀ **conclusivt** : (logisk) sluttende.

I trykt udgave: Bind 19 side 131 linje 25

◀ **Oversætning** : I den klassisk logik er en kategorisk syllogisme et argument bestående af to præmisser og en konklusion. Den ene præmis, som skal indeholde konklusionens subjektbegreb, kaldes undersætning, og den anden præmis kalder man oversætningen, og denne indeholder konklusionens prædikatbegreb.

I trykt udgave: Bind 19 side 131 linje 27

◀ **omne quod cogitat est; ego cogito; ergo sum** : lat. 'Alt, hvad der tænker, eksisterer; jeg tænker selv, altså eksisterer jeg'.

I trykt udgave: Bind 19 side 131 linje 27

◀ **copulativ** : som bindeord. Indvendingerne imod det cartesianske 'cogito' for dels at være en slutning og dels at være et empirisk udsagn stammer fra den fr. filosof Pierre Gassendi (1592-1655). Descartes' svar på den første indvending, nemlig at 'ergo' ikke er conclusivt, men kopulativt, er det samme, som Kierkegaard her anfører.

I trykt udgave: Bind 19 side 131 linje 30

◀ **jeg føler, jeg gaaer etc** ; Gassendi indvendte imod Descartes, at man analogt med 'Jeg tænker, altså er jeg' lige så godt kunne sige: 'Jeg går, altså er jeg'.

I trykt udgave: Bind 19 side 131 linje 36

◀ **Alt er Msk. Maal** : Formentlig en henvisning til Protagoras (127,37).

I trykt udgave: Bind 19 side 132 linje 7

◀ **Spiritualisme** : her i betydningen 'subjektiv idealisme'; Kants (126,25) og Fichtes (145,34) idealisme i modsætning til Hegels (127,38) objektive idealisme.

I trykt udgave: Bind 19 side 132 linje 13

◀ **Fichte** : 145,34.

I trykt udgave: Bind 19 side 132 linje 13

◀ **Faustisk Hoffærdighed** : Martensen opfattede den subjektive idealisme som en påstand om, at kun jeg'et er det eneste virkelige, og at den oplevede virkelighed er dets frembringelse. I afhandlingen »Betragtninger over Ideen af Faust. Med Hensyn til Lenaus Faust« i *Persus, Journal for den speculative Idee*, udg. af J.L. Heiberg, nr. 1, Kbh. 1837, ktl. 569, havde Martensen netop sammenlignet den subjektive idealisme ('spiritualismen') med Fausts forsøg på at nå det absolutte.

I trykt udgave: Bind 19 side 132 linje 15

◀ **Guds Børns**: kristne. Udtrykket stammer fra NT, se fx. Gal 3,26.

I trykt udgave: Bind 19 side 132 linje 16

◀ **Baco Werulam** : Francis Bacon, Lord of Verulam (1561-1626), eng. filosof og statsmand, fortæller for en empirisk-induktiv videnskabelig metode. Hans hovedværk er *Novum Organum* fra 1620.

I trykt udgave: Bind 19 side 132 linje 18

◀ **Engelland** : England.

I trykt udgave: Bind 19 side 132 linje 19

◀ **Locke** : John Locke (1632-1704), eng. empiristisk filosof. Hans hovedværk er *An Essay concerning Human Understanding* fra 1690.

I trykt udgave: Bind 19 side 132 linje 25

◀ **Nexusset**: forbindelse.

I trykt udgave: Bind 19 side 132 linje 40

◀ **Sjælen ... Erfaring** : er ikke et citat af Locke, men gengiver hans hovedsynspunkt.

I trykt udgave: Bind 19 side 132m linje 1

◀ **tabula rasa** : lat. 'ubeskrevet tavle'. Udtrykket optræder første gang hos den ty. biskop og filosof Albertus Magnus (o. 1200-1280), *De anima* 3,2,17. Locke bruger ikke dette udtryk, men taler om jeget (bevidstheden, sjælen) som et 'white paper'. Sammenligningen imellem sjælen og en vokstavle går tilbage til antikken.

I trykt udgave: Bind 19 side 132m linje 1

◀ **Hume** : David Hume (1711-1776), eng. empiristisk filosof og historiker. Hans hovedværk er *A Treatise of Human Nature: Being An Attempt to introduce the experimental Method of Reasoning into Moral Subjects* bd. 1-3, London 1739-1740, hvori Hume blandt andet udvikler den refererede afvisning af muligheden for at opnå en sikker erkendelse af kausale forhold.

I trykt udgave: Bind 19 side 133 linje 7

◀ **Det er til denne Humeske ... Omdømmer a priori** : Jf. *Critik der reinen Vernunft* (126,25), s. 19 – **Kant**: 126,25. I det følgende, hvor Martensen gennemgår hovedlinier i *Critik der reinen Vernunft* (126,25), forkortes Kant ofte til 'K'. – **Omdømmer**: dom, udsagn.

I trykt udgave: Bind 19 side 133 linje 20

◀ **Opdagelse ... copernicanske** : I fortalen til 2. udgaven af *Critik der Reinen Vernunft* fra 1787 siger Kant, at hvor den tidligere erkendelsesteori og metafysik har ment, at den menneskelige erkendelse må rette sig efter tingene, hævder han, at tingene må rette sig efter den menneskelige erkendelse, dvs. at en ordnet erfaringsverden er betinget af iboende erkendeformer. Denne ændring af det erkendelsesteoretiske perspektiv sammenligner Kant med den polske astronom Nikolaus Copernicus' (1473-1543) påstand om, at Solen og ikke Jorden er placeret i universets midte. Kants ændrede perspektiv kaldes ofte for 'den kopernikanske vending'.

I trykt udgave: Bind 19 side 133 linje 29

◀ **Han distingerede mellem analytiske og syntetiske Omdømmer a priori** : hentyder til *Critik der reinen Vernunft* (126,25), s. 10, hvor kapitlet indledes med overskriften »Von dem Unterschiede analytischer und synthetischer Urtheile.«

I trykt udgave: Bind 19 side 133 linje 31

◀ **Alle Legemer have Udstrækning** : Citat fra *Critik der reinen Vernunft* (126,25), s. 11.

I trykt udgave: Bind 19 side 133 linje 34

◀ **alle Legemer have Tyngde** : Citat fra *Critik der reinen Vernunft* (126,25), s. 11.

I trykt udgave: Bind 19 side 133 linje 36

◀ **alle Legemer have en Aarsag** . : Tillempet citat fra *Critik der reinen Vernunft* (126,25), s. 13.

I trykt udgave: Bind 19 side 133 linje 36

◀ **s. O.** : syntetiske omdømmer.

I trykt udgave: Bind 19 side 133 linje 38

◀ **det Spørgsmaal altsaa ... Natur Videnskab og hvorvidt en Metaphysik** : Kant stiller disse tre spørgsmål i *Critik der reinen Vernunft* (126,25), s. 20-22.

I trykt udgave: Bind 19 side 134 linje 5

◀ **udv.** : udvortes, udvendige, dvs. opleves som eksisterende uden for det erkendende subjekt.

I trykt udgave: Bind 19 side 134 linje 19

◀ **M:** : matematik.

I trykt udgave: Bind 19 side 134 linje 19

◀ **et Medium ... det rene Rum og den rene Tid** : Refererer til Kants lære om »Die Transscendentale Aesthetik« i *Critik der reinen Vernunft* (126,25), s. 33ff.

I trykt udgave: Bind 19 side 134 linje 22

◀ **Disse aprioriske Anskuelser ... opfatter jeg gjenem Tid og Rum** : Jf. *Critik der reinen Vernunft* (126,25), s. 39.

I trykt udgave: Bind 19 side 134 linje 25

◀ **Hans Standpunkt bliver derfor Idealisme ... hvad Tingen er »an sich« det ved jeg ikke** : Jf. *Critik der reinen Vernunft* (126,25), s. 45.

I trykt udgave: Bind 19 side 134 linje 34

◀ **transcendental** : Kant (126,25) kalder sin erkendelsesteori, som fastlægger forudsætninger eller betingelser for en sikker erkendelse, hvoraf en er, at der foreligger sanseindtryk (fornemmelser), for transcendentalfilosofi. En konsekvens af Kants transcendentalfilosofi er, at hvad der ikke kan foreligge for sansningen, dvs. det transcendent, det der ligger uden for erfaringsverdenen, ikke kan være genstand for sikker erkendelse. Tingen i sig selv ('das Ding an sich'), tingen, som den er uafhængig af menneskets oplevelse af den, er således utilgængelig for den menneskelige erkendelse.

I trykt udgave: Bind 19 side 134 linje 36

◀ **»rationell Æstetik«, idet han tog dette Ord ... Læren om det Skjønne** : Læren om sanseevnen kaldte Kant for den transcendentale æstetik, jf. *Critik der reinen Vernunft* (126,25), s. 35-36 noten.

I trykt udgave: Bind 19 side 135 linje 11

◀ **Han kaldte ... Criticisme i Modsætning til Dogmatisme ... »an sich** : Martensen refererer til *Critik der reinen Vernunft* (126,25), s. XXXV.

I trykt udgave: Bind 19 side 135 linje 13

◀ **hvorledes er en Erfarings Videnskab mulig?** : En variant af Immanuel Kants berømte spørgsmål: »Wie ist Metaphysik als Wissenschaft möglich?«, *Critik der reinen Vernunft* (126,25), s. 22.

I trykt udgave: Bind 19 side 135 linje 18

◀ **Ved Erfaring forstod K. en lagttagelse der er hævet til Almeengyldighed og Nødvendighed** : hentyder til *Critik der reinen Vernunft* (126,25), s. 3-4.

I trykt udgave: Bind 19 side 135 linje 19

◀ **en Anskuelse ... uden Begreb, sagde han, er blind, og et Begreb uden Anskuelse tomt** : tillempet overs. af *Critik der reinen Vernunft* (126,25), s. 75: »Gedanken ohne Inhalt sind leer, Anschauungen ohne Begriffe sind blind.«

I trykt udgave: Bind 19 side 135 linje 24

◀ **Universalialia** : skolastisk betegnelse for almenbegreb.

I trykt udgave: Bind 19 side 135 linje 28

◀ **Imidlertid maatte naturligviis ... reen msklige subjektive Nødvendighed ... en Transcendents** : hentyder til Kants påstand, at kategorierne kun kan anvendes på erfaringsgenstandene, og ikke på transcendent objekter eller tingene i sig selv ('das Ding an sich'), jf. *Critik der reinen Vernunft* (126,25), s. 147-48.

I trykt udgave: Bind 19 side 135 linje 28

◀ **Qualitæt ... Modalitæt** : De fire kantianske kategorigrupper: Kvantitet, kvalitet, relation og modalitet. Jf. *Critik der reinen Vernunft* (126,25), s. 106.

I trykt udgave: Bind 19 side 135 linje 32

◀ **Eenhed ... Alhed** : Kants (126,25) tre kvantitetskategorier.

I trykt udgave: Bind 19 side 135 linje 33

◀ **Substants ... Vexelvirkning** : Kants tre relationskategorier.

I trykt udgave: Bind 19 side 135 linje 33

◀ **de dertil svarende Omdømmer** : Kants domme er ligesom kategorierne inddelt i fire grupper, hver med tre undergrupper; kvantitet (almene, delvise, individuelle), kvalitet (bekræftende, benægtende, uendelige), relation (kategoriske, hypotetiske, disjunktive) og modalitet (problematiske, assertoriske, apodiktiske), jf. *Critik der reinen Vernunft*, (126,25), s. 95.

I trykt udgave: Bind 19 side 136 linje 1

◀ **i ham ... ere vi** : ApG 17,28: »thi i ham leve og røres og ere vi; som og nogle af Eders Digtere have sagt: vi ere jo og hans Slægt« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 19 side 136 linje 9

◀ **Hans Opfattelse af Kategorierne ... Aristoteliske, og ikke den Hegelske** : Martensen sammenligner Kants kategorilære, fremsat i *Critik der reinen Vernunft* (126,25), s. 102ff., med Aristoteles' lære, som er udfoldet i hans værker *Categoriae* og *Metaphysica*. De to teorier er forstået i modsætning til Hegels opfattelse af kategorierne, som han udlægger i *Wissenschaft der Logik* (1812-16), og i Bog 1 af hans *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* (1817).

I trykt udgave: Bind 19 side 136 linje 11

◀ **En Vanskelighed ... (Fichte)** : Den ene mulige besvarelse af det stillede spørgsmål er den hegelske, hvor modsætningen mellem det subjektive og det objektive forenes i en højere enhed, nemlig i det absolutte; den anden, benægtelsen af det objektive, dvs. hævvelse af en subjektiv idealisme (132,13) og (132,15), tilskrives her Fichte (145,34), som imidlertid gentagne gange har afvist denne gængse tolkning af hans tænkning.

I trykt udgave: Bind 19 side 136 linje 16

◀ **hvorledes er Metaphysik mulig?** : 134,36.

I trykt udgave: Bind 19 side 136 linje 22

◀ **Læren om Ideer ... 1) Sjæl ... 2) Verden ... 3) Gud ... Tilværelse overhovedet** : Referer til Kants »System der transcendentale Ideen«, jf. *Critik der reinen Vernunft* (126,25), s. 390-396.

I trykt udgave: Bind 19 side 136 linje 23

◀ **den gl.** : den gængse inddeling af filosofien inden for den leibniz-wolffske filosofi (139,4).

I trykt udgave: Bind 19 side 136 linje 32

◀ **a) Ontologie ... b) rationell Psychologie ... c) rationell. Kosmologie ... Idee - Gud** : Jf. *Critik der reinen Vernunft* (126,25), s. 391-92.

I trykt udgave: Bind 19 side 136 linje 33

◀ **1) Sjælen ... Organer for en anden Verden** : Svarer til Kants afsnit »Von den Paralogismen der reinen Vernunft« i *Critik der reinen Vernunft* (126,25), s. 399ff. – **de ældre ... Sjælen er udelelig**: At sjælen var en udelelig substans eller enhed og dermed udødelig, lærte kirkefaderen Tertullian (o. 145-220) og senere kirkefaderen Augustin (354-430). – **regulative**: Tjener ikke, som kategorierne, til at bestemme genstande, men tilskynder mennesket til stadig at søge at udvide sin viden. – **γνώθι σεαυτόν**: gr. (gnōthi seautón) 'Kend dig selv', indskrift på Apollontemplet i Delfi.

I trykt udgave: Bind 19 side 137 linje 7

◀ **2) Verden ... det Andets Urimelighed** : Svarer til Kants afsnit »Die Antinomie der reinen Vernunft« i *Critik der reinen Vernunft* (126,25), s. 432ff. – **apagogisk**: Et udsagn bevises apagogisk eller indirekte, hvis en benægtelse af det medfører en selvmodsigelse.

I trykt udgave: Bind 19 side 137 linje 34

◀ **1) Verden er ikke bleven til i Tiden. og det Modsatte** : Kants første antinomie, jf. *Critik der reinen Vernunft* (126,25), s. 454-461.

I trykt udgave: Bind 19 side 138 linje 1

◀ **2) Materien bestaaer af Atomer ... i det Uendelige** : Kants anden antinomie, jf. *Critik der reinen Vernunft*, (126,25), s. 462-471.

I trykt udgave: Bind 19 side 138 linje 4

◀ **3) 4) der gives ... Frihed** : Kants tredje antinomi er den, som SK her opregner som den fjerde, jf. *Critik der reinen Vernunft* (126,25), s. 472-479. Kants fjerde antinomi lyder: »Zu der Welt gehört etwas, das, entweder als ihr Theil, oder ihre Ursache, ein schlechthin nothwendiges Wesen ist«, jf. *Critik der reinen Vernunft* (126,25), s. 480.

I trykt udgave: Bind 19 side 138 linje 7

◀ **3.) Gud ... hævet sig til Gud** : Afsnittet i *Critik der reinen Vernunft* (126,25), hvori Kant afviser de traditionelle beviser for Guds eksistens, hedder »Das Ideal der reinen Vernunft«, s. 595ff..

I trykt udgave: Bind 19 side 138 linje 12

◀ **a) det kosmologiske, e contingentia mundi ... om det Uendelige** : Svarer til Kants afsnit »Von der Unmöglichkeit eines cosmologischen Beweises vom Daseyn Gottes«, jf. *Critik der reinen Vernunft* (126,25), s. 631ff. – **e contingentia mundi**: lat. 'ud fra verdens tilfældighed'. I det kosmologiske gudsbevis sluttes ud fra det eksisterendes tilfældighed, at når det alligevel eksisterer, så må der også eksistere noget med nødvendighed, der er årsag til det tilfældigt eksisterende, dvs. Gud må nødvendigvis eksistere. – **Spinoza**: Baruch Spinoza (1632-1677) hollandsk-jødisk filosof. At Spinoza skulle have fundet behag i det kosmologiske gudsbevis, er en misforståelse. I hovedværket *Ethica* fra 1677 har Spinoza tre beviser for Guds eksistens (1. del, 11. læresætning), men ingen af dem er et argument 'e contingentia mundi'.

I trykt udgave: Bind 19 side 138 linje 17

◀ **b.) det physicotheologiske ... Middel og Øiemed** : Svarer til Kants afsnit »Von der Unmöglichkeit des physicotheologischen Beweises«, jf. *Critik der reinen Vernunft* (126,25), s. 648-658.

I trykt udgave: Bind 19 side 138 linje 26

◀ **c) det ontologiske ... ens, cujus essentia existentia** : Svarer til Kants afsnit »Von der Unmöglichkeit eines cosmologischen Beweises vom Daseyn Gottes«, jf. *Critik der reinen Vernunft* (126,25), s. 631-648. – **den gl. Verden**: Antikken. Det kosmologiske gudsbevis findes fx hos Aristoteles, mens det teleologiske bevis er at finde hos førsokratikerne, Sokrates, Platon og Aristoteles. – **den xstlige Verden. Anselm**: Anselm (128,21) var den første til at fremføre det ontologiske gudsbevis. – **Leibnitz**: Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716), ty. filosof og polyhistor. Leibniz gentog dog ikke det ontologiske gudsbevis, men udbyggede det ved at hævde, at hvis begrebet om Gud som det mest fuldkomne væsen ikke indeholder en selvmodsigelse, dvs. Gud er mulig, så eksisterer Gud med nødvendighed. – **Wolff**: Christian Wolff (1679-1754), ty. filosof og matematiker, hvis Leibniz-inspirerede filosofi ofte kaldes den leibniz-wolffske filosofi. Wolff beviste Guds eksistens ved hjælp af en variant af det kosmologiske gudsbevis. – **ens, cujus essentia existentia**: lat. 'en væren, hvis væsen (indbefatter) eksistens'.

I trykt udgave: Bind 19 side 139 linje 4

◀ **at mediere sig** : slutte ud fra to eller flere præmisser til en konklusion. Ordet stammer fra betegnelsen 'medium' eller 'mellembegreb', som er betegnelsen for det begreb i en syllogistisk slutning, der forbinder konklusionens subjekt og dens prædikat.

I trykt udgave: Bind 19 side 139 linje 16

◀ **det sidste Beviis** : det ontologiske.

I trykt udgave: Bind 19 side 139 linje 28

◀ **det bekendte ... 100 Rbd.** : I *Critik der reinen Vernunft* (126,25), s. 627, afviser Kant det ontologiske gudsbevis idet han påpeger, at eksistens ikke er en egenskab. Fx indeholder begrebet om 100 virkelige rigsdaler det samme, som begrebet om 100 mulige rigsdaler.

I trykt udgave: Bind 19 side 139 linje 37

◀ **regulativt** : Ifølge Kant tjener ideen om Gud ikke til at opnå erkendelse af Gud, da Gud er transcendent og derfor ligger uden for erkendelsens grænser, men ideen leder os i vor stræben efter erkendelse ved at få os til at opfatte verden, som om den var skabt af en alvis skaber. Ideen om Gud er således en ledende eller regulativ ide.

I trykt udgave: Bind 19 side 140 linje 2

◀ **hvad kan jeg vide, ... hvad skal jeg håbe** : I *Critik der reinen Vernunft* (126,25), s. 833-34 er disse tre spørgsmål indbegrebet af fornuftens interesse både som erkendende og som motiverende (handlende): »Alles Interesse meiner Vernunft (das speculative sowohl, als das practische) vereinigt sich in folgenden drey Fragen: 1. Was kann ich wissen? 2. Was soll ich thun? 3. Was darf ich hoffen?«.

I trykt udgave: Bind 19 side 140 linje 8

◀ **det Skønne** : Kants lære om det skønne og om naturens hensigtsmæssighed eller målrettethed er indeholdt i *Critik der Urtheilskraft*, 2. udg., Berlin 1793 [1790], ktl. 594.

I trykt udgave: Bind 19 side 140 linje 34

◀ **indv. teleologiske ... Teleologie** : Se notesbog 4:9. Kant skelner i *Critik der Urtheilskraft* (140,34) imellem en ydre hensigtsmæssighed (nytte) og en indre (målrettethed), der udgør grunden til en tings mulighed. En blomst fx er mulig på grund af en målrettet vækstproces. – **indv.**: indvortes.

I trykt udgave: Bind 19 side 140 linje 39

◀ **den praktiske** : moralfilosofiske. Kants moralfilosofiske hovedværk er hans *Critik der praktischen Vernunft*, Riga 1788.

I trykt udgave: Bind 19 side 141 linje 11

◀ **Religion innerhalb etc.** : Immanuel Kant *Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft*, Königsberg 1793.

I trykt udgave: Bind 19 side 141 linje 12

◀ **Jacobi** : Friedrich Heinrich Jacobi (1743-1819), ty. filosof. Tro var for Jacobi en af fornuften uafhængig umiddelbar fatten af væren, herunder også af det oversanselige væren (fx af Guds eksistens).

I trykt udgave: Bind 19 side 142 linje 3

◀ **den ældre M:** : Med den ældre metafysik forstås især den rationalistiske tradition fra Descartes over Spinoza og Leibniz til Wolff.

I trykt udgave: Bind 19 side 142 linje 5

◀ **paa den anden Side ... den foregaaende Usalighed** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 44,10-18.

I trykt udgave: Bind 19 side 142 linje 10

◀ **Erdmann** : Johann Eduard Erdmann (1805-92), ty. teolog og højrehegeliansk filosof. 1829-1832 præst og fra 1834 ekstraordinær og siden i 1839 ordinær prof. i filosofi i Halle. Efter at have afsluttet sine teologiske studier i Berlin studerede Erdmann filosofi hos Hegel, hvis dialektiske metode og historiesyn kom til at præge ham afgørende. Erdmanns hovedværk er den monumentale *Versuch einer wissenschaftlichen Darstellung der Geschichte der neueren Philosophie* bd. 1-6, Riga og Leipzig 1834-53, som er en af de mest omfattende redegørelser for filosofiens historie fra Descartes til Leibniz skrevet ud fra højrehegelianske synspunkter. I forlængelse af Hegels historiefilosofi gør Erdmann her filosofihistorien til et filosofisk tema. Ethvert filosofisk system, hævder Erdmann, er betinget af to forhold, for det første af åndslivets almindelige stadium på det tidspunkt, det formuleres, idet ændringer i tidsånden betinger ændringer i den filosofiske tænkning, og for det andet af de filosofiske systemer, der er gået forud. Desuden udgav Erdmann meget kyndigt G.W. Leibniz *Opera philosophica quae extant latina, gallica, germanica omnia*, Berlin 1839-40 (ctl. 620), og en lang række introducerende skrifter, hvoraf *Vorlesungen über Glauben und Wissen als Einleitung in die Dogmatik und Religionsphilosophie gehalten und auf den Wunsch seiner Zuhörer herausgegeben*, Berlin 1837 (ctl. 479, forkortet *Glauben und Wissen*), som Kierkegaard her excerperede, er det første. I nogle af forelæsningerne er der partier, der er sat med større skrift end det øvrige. Disse partier, hvoraf de fleste optræder som indledning til forelæsningerne, rummer principielle redegørelser for selve den dialektiske bevægelse, som bestemmer bogens disposition. Ofte excerperer Kierkegaard kun disse indledende redegørelser.

I trykt udgave: Bind 19 side 145 linje 1

◀ **1ste Forelæsning** : »Bedeutung des Gegenstandes«, *Glauben und Wissen* (145,1), s. 1-10.

I trykt udgave: Bind 19 side 145 linje 2

◀ **Spørgsmaalets ... alle Tider** : excerpt af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 1,6-10. – **Spørgsmålet**: Om forholdet imellem tro og viden eller imellem religion og videnskab.

I trykt udgave: Bind 19 side 145 linje 3

◀ **articuli puri og mixti** : lat. 'rene og blandede sætninger', dvs. trossætninger, som udelukkende bygger på åbenbaring ('articuli puri'), og trossætninger, der bygger både på åbenbaring og på de naturlige

erkendeevner ('articuli mixti'), jf. *Glauben und Wissen* (145,1), s. 2,29.

I trykt udgave: Bind 19 side 145 linje 4

◀ **Alderdommen kjendte det ikke** : referat af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 1,10-12. – **Alderdommen:** Oldtiden, jf. ty. Altertum.

I trykt udgave: Bind 19 side 145 linje 4

◀ **den første christne Tid hell. ikke** : referat af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 1,12-14.

I trykt udgave: Bind 19 side 145 linje 5

◀ **Hvor ... det Spørgsmaal ... i Theologie ell. Philosophie** : jf. *Glauben und Wissen* (145,1), s. 4,15-17.

I trykt udgave: Bind 19 side 145 linje 6

◀ **intet af Stæderne** : jf. *Glauben und Wissen* (145,1), s. 5,7.

I trykt udgave: Bind 19 side 145 linje 7

◀ **i Indledning** : jf. *Glauben und Wissen* (145,1), s. 5,20.

I trykt udgave: Bind 19 side 145 linje 8

◀ **exoterisk** : jf. *Glauben und Wissen* (145,1), s. 5,3. 'Liggende udenfor'.

I trykt udgave: Bind 19 side 145 linje 10

◀ **Philosophien ... philosophere over det at filosofere** : excerpt af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 6,29 - 7,1.

I trykt udgave: Bind 19 side 145 linje 11

◀ **(Form) ... Religionsphilosophie** : excerpt af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 7,3-7.

I trykt udgave: Bind 19 side 145 linje 14

◀ **det for denne exoteriske Spørgsmaal ... Forhold til Dogmatik** : dvs. filosofiens forhold til dogmatikken. Referat af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 7,9-18.

I trykt udgave: Bind 19 side 145 linje 15

◀ **den har derved tabt i Selvstændighed** : referat af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 8,3-4.

I trykt udgave: Bind 19 side 145 linje 17

◀ **Religionen leed** : jf. *Glauben und Wissen* (145,1), s. 9,2-3.

I trykt udgave: Bind 19 side 145 linje 17

◀ **Deraf Reflexion ... from, istedetfor at være det** : referat af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 9,7-9.

I trykt udgave: Bind 19 side 145 linje 19

◀ **Theologien leed ... i Videnskaben** : excerpt af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 9,28-10,8.

I trykt udgave: Bind 19 side 145 linje 20

◀ **2den Forelæsning** : »Ueber Anfang und Methode der Untersuchung«, *Glauben und Wissen* (145,1), s. 10-21.

I trykt udgave: Bind 19 side 145 linje 24

◀ **Dilemma** : jf. *Glauben und Wissen* (145,1), s. 11,24.

I trykt udgave: Bind 19 side 145 linje 25

◀ **det man især ... og tillige det første** : excerpt af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 11,2-11.

I trykt udgave: Bind 19 side 145 linje 25

◀ **thi at bevise ... Uendelige indtil det første** : da. gengivelser af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 11,13-14.

I trykt udgave: Bind 19 side 145 linje 27

◀ **Philosophien skal ... enkelt Sætning** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 11,21-22.

I trykt udgave: Bind 19 side 145 linje 29

◀ **αἴτημα** : gr. (aítēma) 'påstand', 'fordring'. Spiller på Euklids *Elementer*, hvor de såkaldte postulater indledes med 'Det forudsættes'. Denne brug af ordet ligger bag Erdmanns opfattelse af postulater som imperativer. Aristoteles bruger ordet i betydningen 'forudsætning', dvs. postulater i aristotelisk betydning har en indikativisk form. Denne tvetydighed går igen hos – og udnyttes af – Erdmann. Pga. en fordrings imperativiske karakter er det, siger Erdmann, afhængig af vor vilje, om det krævede realiseres, dvs. føres ud i livet, jf. *Glauben und Wissen* (145,1), s. 12,21.

I trykt udgave: Bind 19 side 145 linje 30

◀ **Postulatet ... Beviis** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 12,28-30.

I trykt udgave: Bind 19 side 145 linje 30

◀ **Fichte** : Johann Gottlieb Fichte (1762-1814), ty. idealistisk filosof, prof. ved universitetet i Jena 1794-99.

I trykt udgave: Bind 19 side 145 linje 34

◀ **Wissenschaftslehre** : J.G. Fichtes hovedværk *Grundlagen der gesamten Wissenschaftslehre als Handschrift für seine Zuhörer*, Leipzig 1794, hvor der anføres tre grundsætninger: 1. Jeg'et sætter sin egen væren, 2. Jeg'et sætter ikke-jeg'et, og 3. Jeg'et sætter et begrænset jeg i modsætning til et begrænset ikke-jeg; jeg'ets væsen er således if. Fichte at være handlende.

I trykt udgave: Bind 19 side 145 linje 35

◀ **derved en vis ... matematiske Construeren** : referat af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 14,10-15.

I trykt udgave: Bind 19 side 145 linje 35

◀ **i F.** : hos Fichte (145,34).

I trykt udgave: Bind 19 side 146 linje 1

◀ **Hegel** : 127,38.

I trykt udgave: Bind 19 side 146 linje 1

◀ **»Tænk«** : jf. *Glauben und Wissen* (145,1), s. 15,6. Jf. Hegels udtalelse »Die Bestimmung des Menschen ist die denkende Vernunft: Denken überhaupt ist seine einfache Bestimmtheit« i *Wissenschaft der Logik*, udg. af L. v. Henning, bd. 1- 2, Berlin 1833-34 [1812-16], ktl. 552-554; *Hegel's Werke* (127,38) bd. 1,2, bd. 3, s. 130 (*Jub.* bd. 4, s. 140).

I trykt udgave: Bind 19 side 146 linje 2

◀ **forhold Dig tænkende** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 15,7.

I trykt udgave: Bind 19 side 146 linje 2

◀ **Dette tillige som Msk. væsentlige Bestemmelse** : jf. *Glauben und Wissen* (145,1), s. 15,27-28.

I trykt udgave: Bind 19 side 146 linje 2

◀ **producerende - reproducerende ... dialektiske - begribende** : excerpt af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 16,1-6. – **evolverende**: udfoldende, udviklende.

I trykt udgave: Bind 19 side 146 linje 3

◀ **i den genetisk[e] lader man ... ikke i sin Nødvendighed** : excerpt af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 16,10-19.

I trykt udgave: Bind 19 side 146 linje 5

◀ **En Beskrivelse af denne Methode ... er Indholdets egen Dialektik** : excerpt af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 18,27 - 19,1.

I trykt udgave: Bind 19 side 146 linje 7

◀ **3die Forelæsning** : »Begriff der Religion als Anfangspunkt der Untersuchung; A. Religion im Subjectiven Sinne (Glaube)«, *Glauben und Wissen* (145,1), s. 22-35. Kierkegaard har ikke excerperet de indledende afsnit i forelæsningen, hvor Erdmann definerer 'religion', 'enhed' og 'forsoning', det sidste som en enhed af det forskelligartede, nemlig mellem Gud og det syndige menneske. Erdmanns bemærkning om, at barnetroen egentlig er hedensk, fordi barnet ingen syndsbevidsthed har, er ikke refereret. Det er således kun bestemmelsen af tro i subjektiv eller umiddelbar betydning (som det, Erdmann i den 5. forelæsning kalder en sindstilstand) og ikke den dialektiske redegørelse for trosbegrebet, som har haft Kierkegaards interesse. Heller ikke den sidste del af forelæsningen, hvor Erdmann i sin diskussion om den subjektive eller umiddelbare tros virkelighed indfører begrebet 'kirke', er excerperet.

I trykt udgave: Bind 19 side 146 linje 9

◀ **Den umiddelbare Bevidsthed ... kalde vi Tro** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 29,3-4.

I trykt udgave: Bind 19 side 146 linje 10

◀ **Troen er nemlig ... Grad af Vished** : referat af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 29,24-30.

I trykt udgave: Bind 19 side 146 linje 11

◀ **hell. ikke er den ... Indhold, ... udvortes Forhold til hinanden** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 30,22-25. SK har 'Holden-for' for 'Fürwahrhalten'.

I trykt udgave: Bind 19 side 146 linje 12

◀ **Tro hører derfor ... i den chr. Religion** : excerpt af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 31,1-4.

I trykt udgave: Bind 19 side 146 linje 14

◀ **Det lærer Kirken ogsaa: »Troen er Salighed«** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 31,31-32. Hentyder til art. 6 i *Den augsburgske Konfession (Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche. Herausgegeben im Gedenkjahr der Augsburgischen Konfession 1930, 11. udg. [ty./lat.], Göttingen 1992, s. 60.*

I trykt udgave: Bind 19 side 146 linje 16

◀ **Men ved Salighed ... Forsoningen med Gud** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 32,10-16.

I trykt udgave: Bind 19 side 146 linje 17

◀ **Men gives ... i Verden** : jf. *Glauben und Wissen* (145,1), s. 32,23-24. Herefter taler Erdmann om de (umiddelbart) troendes fællesskab eller om kirken.

I trykt udgave: Bind 19 side 146 linje 20

◀ **4die Forelæsning** : »Religion im objectiven Sinne (Glaube)«, *Glauben und Wissen* (145,1), s. 36-45.

I trykt udgave: Bind 19 side 146 linje 22

◀ **Sandheden maa aabenbare ... blive sig bevidst** : referat af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 37,12-14. - **aabenbare**: SKs gengivelse af 'erscheinen'.

I trykt udgave: Bind 19 side 146 linje 23

◀ **Den maa aabenbare sig ... modsigende Facta** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 38,22-23.

I trykt udgave: Bind 19 side 146 linje 24

◀ **Guds og Msks Identitæt ... den Dogmet** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 42,7-9.

I trykt udgave: Bind 19 side 146 linje 26

◀ **Troen og dens ... verbum neutrum** : excerpt af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 43,6-9. – **verbum neutrum**: udsagnsord, som ikke forbindes med et genstandsled, som fx 'jeg lever', 'jeg eksisterer'.

I trykt udgave: Bind 19 side 146 linje 27

◀ **ubefangne** : frimodige.

I trykt udgave: Bind 19 side 146 linje 28

◀ **Tro er altsaa ... gaaet i forveien for** : excerpt af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 43,30-44,7.

I trykt udgave: Bind 19 side 146 linje 30

◀ **Paa den anden ... foregaaende Usalighed** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 44,10-13.

I trykt udgave: Bind 19 side 146 linje 32

◀ **Følger nu derpaa ... Bevidstheden ... Usalighed** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 44,16-18.

I trykt udgave: Bind 19 side 146 linje 36

◀ **Paa samme Tid ... Forhold til hinanden** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 44,21-22.

I trykt udgave: Bind 19 side 147 linje 3

◀ **en sammenlignende Bevidsthed** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 44,26.

I trykt udgave: Bind 19 side 147 linje 4

◀ **en reflecterende Bevidsthed** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 45,10.

I trykt udgave: Bind 19 side 147 linje 5

◀ **5te Forelæsning** : »Glaube und Geglaubtes«, *Glauben und Wissen* (145,1), s. 45-49.

I trykt udgave: Bind 19 side 147 linje 7

◀ **fides, qua creditur** : lat. 'den tro, med hvilken der troes' (dvs. den troende bevidsthed) *Glauben und Wissen* (145,1), s. 46,18.

I trykt udgave: Bind 19 side 147 linje 17

◀ **fides, quæ creditur** : lat. 'den tro, der troes' (troens indhold), *Glauben und Wissen* (145,1), s. 46,19.

I trykt udgave: Bind 19 side 147 linje 17

◀ **6te Forelæsning. Dogmatismus** : »Der Dogmatismus«, *Glauben und Wissen* (145,1), s. 50-58.

I trykt udgave: Bind 19 side 147 linje 18

◀ **7de Forelæsning. overtroisk Dogmatismus** : »Der dogmatische Aberglaube«, *Glauben und Wissen* (145,1), s. 59-70. Ved overtro forstår Erdmann menneskets accept af en dunkel og en for fornuften utilgængelig magt.

I trykt udgave: Bind 19 side 147 linje 20

◀ **Tertullian** : Quintus Septimius Florens Tertullian(us) (o. 155 - o. 240), født i Kartago i Nordafrika, en af de rom.-katolske 'kirkelige forfattere', jf. *Glauben und Wissen* (145,1), s. 64,30.

I trykt udgave: Bind 19 side 147 linje 22

◀ **Credibile ... impossibile est** : lat. 'Det er troværdigt, fordi det er urimeligt. Det er sandt, fordi det er umuligt', *Glauben und Wissen* (145,1), s. 64,30. Udsagnet er inspireret af Tertullian, der ofte udtrykker sig i paradokser og i *De carne Christi* kap. 5,4 udtaler: »Crucifixus est dei filius; non pudet, quia pudendum est; et mortuus est dei filius; prorsus credibile est, quia ineptum est. Et sepultus resurrexit; certum est, quia impossibile est« (»Guds søn blev korsfæstet; det er ingen skam, fordi man må skamme sig derover; og Guds søn døde; det står helt til troende, fordi det er urimeligt. Og han blev begravet, og han er opstanden; det er sikkert, fordi det er umuligt«).

I trykt udgave: Bind 19 side 147 linje 22

◀ **F.H. Jacobi** : jf. *Glauben und Wissen* (145,1), s. 65,11, (142,3).

I trykt udgave: Bind 19 side 147 linje 23

◀ **Ein gewußter ... kein Gott** : citat fra *Glauben und Wissen* (145,1), s. 65,11. SK har 'gewusster' for 'gewußter', og 'ist' for 'sey'.

I trykt udgave: Bind 19 side 147 linje 23

◀ **Harms** : Claus Harms (1778-1855), ty. luthersk teolog, som i voldsomme vendinger angreb den teologiske rationalisme, jf. *Glauben und Wissen* (145,1), s. 66,5.

I trykt udgave: Bind 19 side 147 linje 24

◀ **Anspielung til Nebucadnezar** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 66,6. Henvisning til Nebukadnesars skæbne, som den er beskrevet i Dan 4. – **Nebukadnesar**: babylonsk konge, egl. Nebukadnesar II (605-562 f.Kr.).

I trykt udgave: Bind 19 side 147 linje 24

◀ **gaae paa Græs** : *Glauben und Wissen* (145,1), s. 66,7. Både på tysk ('grasen gehen') og på dansk betyder udtrykket: at holde fri eller at holde ferie. Hentyder her til Dan 4,25-31, hvor det fortælles, at en røst fra himlen sagde til Nebukadnesar, at hans kongerige skulle tages fra ham for en tid, at han skulle jages bort og bo blandt vilde dyr, og at han skulle æde græs som oxen, indtil han forstod, at den Højeste er hersker over det jordiske kongerige og giver det, til hvem han vil. Ordene gik i opfyldelse, så Nebukadnesar en tid måtte leve blandt vilde dyr og æde græs som oxen; da den fastsatte tid var omme, fik han sin forstand igen.

I trykt udgave: Bind 19 side 147 linje 25

◀ **Der tales ... Erkjende-Villende Subjekt** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 66,8-14.

I trykt udgave: Bind 19 side 147 linje 27

◀ **derved forenes ... vil Noget** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 66,24-29. Erdmann påpeger, at den overtroiske dogmatisme medfører en ubetinget underkastelse under guddommens vilje og dermed også passivitet.

I trykt udgave: Bind 19 side 147 linje 32

◀ **I Philosophien ... Fremfærd** : næsten ordret overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 68,9-13, dog taler Erdmann om en teologisk retning og ikke om en filosofisk retning.

I trykt udgave: Bind 19 side 148 linje 3

◀ **Sengler** : Jakob Sengler (1799-1878), ty. hegeliansk, katolsk teolog, jf. *Glauben und Wissen* (145,1), s. 68,11.

I trykt udgave: Bind 19 side 148 linje 3

◀ **der betegner sig ... alogiske Fremfærd** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 68,11-13.

I trykt udgave: Bind 19 side 148 linje 3

◀ **»I det Irrationale ... Sandheden«** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 68,16-18.

I trykt udgave: Bind 19 side 148 linje 6

◀ **Foruden Fichte ... Malebranche ... over hele Mskheden** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 70,9-13. – **Fichte**: Johann Gottlieb Fichte (145,34), – **Malebranche**: Nicolas Malebranche (1638-1715), fr. teolog og cartesiansk filosof.

I trykt udgave: Bind 19 side 148 linje 8

◀ **8ttende Forelæsning** : »Uebergang zum zweiten Abschnitt«, *Glauben und Wissen* (145,1), s. 70-73.

I trykt udgave: Bind 19 side 148 linje 12

◀ **Vi ere nu ... Modsatte** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 70,15 - 71,3.

I trykt udgave: Bind 19 side 148 linje 13

◀ **den religiøse ... eftervise** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 73,3-5.

I trykt udgave: Bind 19 side 148 linje 22

◀ **Her indtræder ... (Fetischisme)** . : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 73,11-15.

I trykt udgave: Bind 19 side 148 linje 25

◀ **de phænomenologiske Analogier Erdmann anfører** : som fx i ordsproget: 'Når nøden er størst, er Guds hjælp nærmest', *Glauben und Wissen* (145,1), s. 71. Erdmann nævner (s. 72) også analogier fra naturens verden (befrugtningsøjeblikket er også dødsøjeblikket) og fra samfunds- og familieforhold (yndlingslavens/børnenes dominans), (s. 72).

I trykt udgave: Bind 19 side 148 linje 30

◀ **Incommensurabilitæt** : usammenlignelighed.

I trykt udgave: Bind 19 side 148 linje 32

◀ **9de Forelæsning** : »Der religiøse Zweifel«, *Glauben und Wissen* (145,1), s. 74-80.

I trykt udgave: Bind 19 side 149 linje 1

◀ **Hidtil befandt Sandheden ... det Modsatte af »Jeget«** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 74,3-13.

I trykt udgave: Bind 19 side 149 linje 2

◀ **Men er Forholdet ... stemmer overens dermed** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 74,14-22.

I trykt udgave: Bind 19 side 149 linje 10

◀ **Nu maa altsaa ... ingen Vægt derpaa** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 74,25 - 75,7.

I trykt udgave: Bind 19 side 149 linje 18

◀ **Der opstaaer ... om det er vist** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 75,10-11.

I trykt udgave: Bind 19 side 149 linje 22

◀ **10de Forelæsning** : »Der Nihilismus und der religiøse Ironie«, *Glauben und Wissen* (145,1), s. 80-88.

I trykt udgave: Bind 19 side 149 linje 30

◀ **Religiøs Nihilisme** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 82,5.

I trykt udgave: Bind 19 side 149 linje 31

◀ **Modstykke til Dogmatisme ... enhver Auctoritæt** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 83,8-23.

I trykt udgave: Bind 19 side 149 linje 31

◀ **Den krasseste Skikkelse ... selv decreteret** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 88,15-22.

I trykt udgave: Bind 19 side 150 linje 7

◀ **11 Forelæsning** : »Der Unglaube«, *Glauben und Wissen* (145,1), s. 88-94. Kierkegaards excerpt er stort set en overs. af forelæsningens indledende, principielle del, jf. *Glauben und Wissen* (145,1), s. 90,5-12.

I trykt udgave: Bind 19 side 150 linje 12

◀ **Bevidstheden ... kalde vi Vantro** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 90,7-12.

I trykt udgave: Bind 19 side 150 linje 13

◀ **Overtro** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 90,19.

I trykt udgave: Bind 19 side 150 linje 18

◀ **12 Forelæsning** : »Uebergang zum dritten Abschnitt«, *Glauben und Wissen* (145,1), s. 94-102.

I trykt udgave: Bind 19 side 150 linje 19

◀ **Vantroen ... det Uendelige** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 96,30 - 97,11.

I trykt udgave: Bind 19 side 150 linje 20

◀ **den uendelige Proces ... og saa den anden** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 97,27-31.

I trykt udgave: Bind 19 side 150 linje 27

◀ **Drift ... forsvinde** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 101,16-20.

I trykt udgave: Bind 19 side 150 linje 32

◀ **13 Forelæsning** : »Die Mystik«, *Glauben und Wissen* (145,1), s. 102-118.

I trykt udgave: Bind 19 side 151 linje 1

◀ **Det har viist sig ... ell. Modification** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 102,7 - 103,12.
- **den ene Factor**: dvs. jeget. - **den anden**: dvs. trosobjektet.

I trykt udgave: Bind 19 side 151 linje 2

◀ **Unio mystica ... ikke ενωτης** : overs. af *Glauben und Wissen*, s. 109,20-22. - **unio mystica**: Den mystiske forening imellem det guddommelige og mennesket. - **ενωσις**: gr. (hénōsis) 'forening' - **ενωτης**: gr. (henōtēs) 'enhed'.

I trykt udgave: Bind 19 side 151 linje 23

◀ **De forholde sig ... til Lægen** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 109,25-28. - **Somnambülen**: Søvnngænger.

I trykt udgave: Bind 19 side 151 linje 24

◀ **Scholastikerne ... i Fornuft-Læren** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 114,5-12. - **reiste sin Spidse**: kulminerede. - **Noget ... Fornuftlæren**: Læren om de to sandheder, som med urette fx tilskrives middelalderaristotelikere som Siger af Brabant (ca. 1240 - ca. 1284). Læren tillægges ofte de af middelalderens aristotelikere, som var inspireret af den arabiske filosof Averroës (Abu'l Walid Muhammad Ibn Rusd, 1126-1198).

I trykt udgave: Bind 19 side 151 linje 28

◀ **spinøse** : betænkelige.

I trykt udgave: Bind 19 side 151 linje 29

◀ **p. 104. Objektet ... Jeg forholdende** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 104,20-24.

I trykt udgave: Bind 19 side 151 linje 31

◀ **14.de Forelæsning** : »Der mystische Separatismus«, *Glauben und Wissen* (145,1), s. 118-127.

I trykt udgave: Bind 19 side 152 linje 7

◀ **Vi have ... (religieus Sværmerie)** : excerpt og delvis overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 118,17 - 120,15. - **contradiktorisk modsatte**: To sætninger er kontradiktoriske, hvis den enes sandhed implicerer den andens falskhed og vice versa. - **Nogle Jeger ... derfra**: Denne sætning opfattes som forening af de to kontradiktoriske sætninger.

I trykt udgave: Bind 19 side 152 linje 8

◀ **Kjendetegn** : Ifølge Erdmann slutter de mystiske separatister sig sammen, og i *Glauben und Wissen* (145,1), s. 122-125, nævnes de tre anførte kendetegn på sådanne sammenslutninger. Det andet kendetegn

er ufuldstændigt oversat og lyder hos Erdmann: »[D]ie Einigen (dvs. de nogle, der nævnes i det første kendetegn) ganz in der Wahrheit, die Anderen ganz in der Unwahrheit seyen«, og fortsætter umiddelbart derefter: »Sehen wir nun auf jene Erscheinungen (dvs. sammenslutningerne), so wird dort den einzelnen Particularitäten und Zufälligkeiten, welche einen der Auserwählten betreffen, ein absoluten Werth zugeschrieben.« (*Glauben und Wissen* (145,1), s. 123, l. 14 - l. 18).

I trykt udgave: Bind 19 side 152 linje 33

◀ **a) Nogle ... Andre ikke** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 122,13.

I trykt udgave: Bind 19 side 152 linje 34

◀ **b.) de Enkelte ... i Sandheden** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 123,14. Ufuldstændigt oversat og lyder hos Erdmann: »[D]ie Einigen ganz in der Wahrheit, die Anderen ganz in der Unwahrheit seyen«.

I trykt udgave: Bind 19 side 152 linje 35

◀ **det Eftertryk ... Particulariteter** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 123,24-27.

I trykt udgave: Bind 19 side 152 linje 36

◀ **c) den fælles ... paa Sandheden** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 125,3.

I trykt udgave: Bind 19 side 153 linje 1

◀ **Idet ... umidd.** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 126,1-4.

I trykt udgave: Bind 19 side 153 linje 2

◀ **15de Forelæsning** : »Uebergang zum zweiten Theil«, *Glauben und Wissen* (145,1), s. 127-138.

I trykt udgave: Bind 19 side 153 linje 6

◀ **Dersom Alt ... Intet Sandhed** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 127,21-128,5.

I trykt udgave: Bind 19 side 153 linje 7

◀ **thi da som sagt ... modsiger altsaa sig selv** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 128,5-14. – **tot capita tot sensus**: lat. 'Så mange hoveder, så mange meninger'.

I trykt udgave: Bind 19 side 153 linje 10

◀ **Men ligesom ... som Resultat af de Enkelte** : excerpt af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 130,1-20. SK oversætter både 'Gemeinsamkeit' og 'Allgemeinheit' med 'almindelighed'.

I trykt udgave: Bind 19 side 153 linje 23

◀ **Reflexions-Almindelighed. Collectiv-Almdl. ... Begrebs-Almindelighed** : Erdmann skelner mellem 'Collectivallgemeinheit' (*Glauben und Wissen* (145,1), s. 131), en sum af mange enkelte, hvor begrebet 'det almene' ses som modsætning til 'den enkelte', 'Reflexionsallgemeinheit', som er en reflekteret gruppe, fx et dusin eller et regiment, og endelig 'Begriffsallgemeinheit' (*Glauben und Wissen* (145,1), s. 132), som udtryk for den almenhed, der ikke udgøres af 'de enkelte', men er basis for 'den enkelte', fx slægt.

I trykt udgave: Bind 19 side 153 linje 31

◀ **Men Jeget ... ell. Tænken** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 136,3-6.

I trykt udgave: Bind 19 side 153 linje 33

◀ **aufgehoben ... elevare** : *Glauben und Wissen* (145,1), s. 137,30. Erdmann gør opmærksom på, at den hegelske terminus technicus 'aufheben' betyder tre forskellige ting: 'tollere', lat. 'at hæve', 'conservare', lat. 'at bevare', 'elevare', lat. 'at løfte op'.

I trykt udgave: Bind 19 side 153 linje 37

◀ **Jeget maa hæve ... mere ophævet deri** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 135,6-136,2.

I trykt udgave: Bind 19 side 153 linje 38

◀ **2den Deel** : »Wissen«, *Glauben und Wissen*, s. 139-276.

I trykt udgave: Bind 19 side 154 linje 15

◀ **NB. ad p. 149 n: og 150 ø** : Martensen refererer til *Glauben und Wissen* (145,1), s. 149,33 - 150,4, hvor der står: »Glauben kann man auch, was gar kein Bedeutung für uns hat, indem man aber selbst dabei gewesen, selbst dahinter gekommen ist, hat man (eben wie vorhin von der Vernunft gezeigt ward) nur sich selber in dem Erkannten gefunden«.

I trykt udgave: Bind 19 side 154 linje 16

◀ **16te Forelæsning** : »Vorbemerkungen«, *Glauben und Wissen*, s. 139-151.

I trykt udgave: Bind 19 side 154 linje 22

◀ **(Psychologien.)** : jf. *Glauben und Wissen* (145,1), s. 139-141.

I trykt udgave: Bind 19 side 154 linje 23

◀ **1) er Fornuften ... inderste Væsen** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 141,20-29.

I trykt udgave: Bind 19 side 154 linje 24

◀ **Reflexions** : refleksionsalmenhed.

I trykt udgave: Bind 19 side 154 linje 25

◀ **NB. p. 141. »Ist aber ... unterscheide** : citat fra *Glauben und Wissen* (145,1), s. 141,29-32. SK har 'Selbstbewusstsein gleich' for 'Selbstbewusstsein sey, gleich'.

I trykt udgave: Bind 19 side 154 linje 34

◀ **»an sich«** : citat fra *Glauben und Wissen* (145,1), s. 145,16.

I trykt udgave: Bind 19 side 155 linje 4

◀ **daß es ... worden ist** : citat fra *Glauben und Wissen* (145,1), s. 145,20.

I trykt udgave: Bind 19 side 155 linje 4

◀ **δυναμι - ενεργεια** : gr. (dynamí) 'efter mulighed' - (energeíai) 'efter virkelighed', jf. *Glauben und Wissen* (145,1), s. 145,4-6.

I trykt udgave: Bind 19 side 155 linje 6

◀ **potentia - actus** : lat. 'mulighed' - 'virkelighed', jf. *Glauben und Wissen* (145,1), s. 145,7-8.

I trykt udgave: Bind 19 side 155 linje 7

◀ **Viden** : jf. *Glauben und Wissen* (145,1), s. 149,13.

I trykt udgave: Bind 19 side 155 linje 9

◀ **empirisk; historisk; speculativ** : jf. *Glauben und Wissen* (145,1), s. 149,20. Forskellige former for viden.

I trykt udgave: Bind 19 side 155 linje 10

◀ **I den første ... theologiske Anskuelser** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 150,24-27.

I trykt udgave: Bind 19 side 155 linje 11

◀ **17de Forelæsning** : »Wissen durch Erfahrung. Theologie des praktischen Christenthums«, *Glauben und Wissen* (145,1), s. 151-159.

I trykt udgave: Bind 19 side 155 linje 14

◀ **Fornuften ... Erfaring** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 151,26 - 152,2.

I trykt udgave: Bind 19 side 155 linje 15

◀ **18de Forelæsning** : »Wissen durch Beobachtung. Der Wunderbeweis, die articuli fundamentales und

non fundamentales und die regula fidei«, *Glauben und Wissen* (145,1), s. 160-171.

I trykt udgave: Bind 19 side 155 linje 19

◀ **Som Erfaren ... ell. gjør en Hypotese** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 160,2 - 161,18.

I trykt udgave: Bind 19 side 155 linje 20

◀ **Noget udvortes fra det tilfældende** : jf. *Glauben und Wissen* (145,1), s. 160,13-14.

I trykt udgave: Bind 19 side 155 linje 26

◀ **Theorie** : jf. *Glauben und Wissen* (145,1), s. 162,4.

I trykt udgave: Bind 19 side 156 linje 13

◀ **Fornuften ... iagttagende Viden** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 162,5-8.

I trykt udgave: Bind 19 side 156 linje 14

◀ **Er altsaa ... forklarede Tilfældet** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 166,18-20.

I trykt udgave: Bind 19 side 156 linje 17

◀ **1) Beviset ... »summa fidei«** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 167,13-19. Latinificeringen er SKs. - **summa fidei**: Indbegrebet af troen, troens hovedlærdomme.

I trykt udgave: Bind 19 side 156 linje 20

◀ **19de Forelæsning** : »Wissen durch Zeugnis. Theologie der Historie«, *Glauben und Wissen* (145,1), s. 171-181.

I trykt udgave: Bind 19 side 156 linje 25

◀ **Den dogmatiske ... Erfaret** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 181,26-30: »Das dogmatische Interesse thut deshalb die Frage: Was ist wahr? das Dogmatische låbt die Frage thun: Was ist geschehen? während das Historische fragt: Was hat von jeher für Wahrheit gegolten? oder nach unserer Formel: Was hat man von jeher als ein Erfahrenes überliefert?« 'Dogmatische', rettet i listen bag i bogen over trykfejl til 'dogmatistische', og 'Historische' er rettet til 'historische'.

I trykt udgave: Bind 19 side 156 linje 26

◀ **Theologien adskiller ... tvivlende Jeg. -)** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 175,17-22.

I trykt udgave: Bind 19 side 156 linje 33

◀ **20de Forelæsning** : »Uebergang zum zweiten Abschnitt«, *Glauben und Wissen* (145,1), s. 182-186.

I trykt udgave: Bind 19 side 157 linje 1

◀ **Vi saae ... Vidnesbyrds Sandhed** : da. referat af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 182,2 - 183,12.

I trykt udgave: Bind 19 side 157 linje 2

◀ **ydre Grunde** : dvs. grunde hentet fra den profane historie.

I trykt udgave: Bind 19 side 157 linje 17

◀ **For nu ... bedømme Objektet** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 184,14-29.

I trykt udgave: Bind 19 side 157 linje 19

◀ **de indvortes Beviser** : dvs. beviser ud fra forfatterens (evangelisternes) troværdighed, indre grunde.

I trykt udgave: Bind 19 side 157 linje 20

◀ **2det Afsnit** : »Kritisches Wissen«, *Glauben und Wissen* (145,1), 2. del, 2. afsnit, s. 187-234.

I trykt udgave: Bind 19 side 157 linje 27

◀ **21 Forelæsning** : »Die natürliche Theologie und der Naturalismus«, *Glauben und Wissen* (145,1), s. 187-197.

I trykt udgave: Bind 19 side 157 linje 28

◀ **Fornuften ... andre Ting Anstødende** : da. referat af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 187,3 - 190,7.

I trykt udgave: Bind 19 side 157 linje 29

◀ **22de Forelæsning** : »Die Theologie des gesunden Menschenverstandes«, *Glauben und Wissen* (145,1), s. 197-209.

I trykt udgave: Bind 19 side 158 linje 11

◀ **Det vil altsaa ... det er sandt** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 200,3-6.

I trykt udgave: Bind 19 side 158 linje 12

◀ **den sunde Mskforstands Theologie** : jf. *Glauben und Wissen* (145,1), s. 200,8.

I trykt udgave: Bind 19 side 158 linje 16

◀ **Fornuften forsaavidt ... kalde vi Forstand** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 199,5-17.

I trykt udgave: Bind 19 side 158 linje 17

◀ **23de Forelæsning** : »Die transscendentale Kritik. Das System des Nichtwissens. Der Supranaturalismus und Rationalismus«, *Glauben und Wissen* (145,1), s. 209-228.

I trykt udgave: Bind 19 side 158 linje 23

◀ **Uden Objekter ... forandret dem** : delvis overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 210, 22-27. Citationstegnene er SKs. – Hinzutragen, 'sætte i forhold til'.

I trykt udgave: Bind 19 side 158 linje 24

◀ **Hvad der nu gjelder ... Ikke-Videns Theologie** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 211,10-17.

I trykt udgave: Bind 19 side 158 linje 30

◀ **Kategorier** : jf. *Glauben und Wissen* (145,1), s. 212,8-15.

I trykt udgave: Bind 19 side 158 linje 33

◀ **Men det ... Sandheden** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 223,13-26. – **Supranatural:** Supranaturalismen hævder, at den religiøse sandhed afsløres i åbenbaringen. Erdmann definerer supranaturalismen som »Dogmatismus (oder auch praktisches Christenthum, Mystik, traditionelle Theologie) gepropft auf den Standpunkt des Nichtwissens« (*Glauben und Wissen* (145,1), s. 216).

I trykt udgave: Bind 19 side 159 linje 6

◀ **S.Naturalismens** : Supranaturalismen.

I trykt udgave: Bind 19 side 159 linje 7

◀ **Men er ... Standpunkt** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 224,10-11.

I trykt udgave: Bind 19 side 159 linje 15

◀ **24de Forelæsning** : »Uebergang zum dritten Abschnitt«, *Glauben und Wissen* (145,1), s. 228-234.

I trykt udgave: Bind 19 side 159 linje 17

◀ **Fornuften ... forholder sig som Subjekt** : excerpt af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 228,7 - 229,12.

I trykt udgave: Bind 19 side 159 linje 18

◀ **25de Forelæsning** : »Der praktische Idealismus. Der Atheismus«, *Glauben und Wissen* (145,1), s. 234-243.

I trykt udgave: Bind 19 side 159 linje 35

◀ **Gjennem den før ... er virkelig Subjekt-Objekt** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 235,15-29.

I trykt udgave: Bind 19 side 159 linje 36

◀ **26de Forelæsning** : »Die Anschauung des Absoluten. Die Theologie des schlechthinigen Abhängigkeitsgefühls. Der Pantheismus«, *Glauben und Wissen* (145,1), s. 243-254.

I trykt udgave: Bind 19 side 160 linje 13

◀ **Bestaaer nu Forskjellen ... hin Substants** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 246,9-20.

I trykt udgave: Bind 19 side 160 linje 14

◀ **Anskuelse af det Absolute ... Følelses Theologie** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 246,25 - 247,2.

I trykt udgave: Bind 19 side 160 linje 25

◀ **»er det, der ... over for sig«** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 248,29-32.

I trykt udgave: Bind 19 side 160 linje 27

◀ **Sandheden er her ... ophævet Moment i sig** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 254,24 - 256,8. – **differente**: forskellig. – **engere**: snæver.

I trykt udgave: Bind 19 side 160 linje 32

◀ **Speculativ Theologie ell. Religions-Videnskab** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 256,11-12.

I trykt udgave: Bind 19 side 161 linje 33

◀ **Hvad vil Vorden ... Historie -?** : jf. *Glauben und Wissen* (145,1), s. 257,22 - 258,10.

I trykt udgave: Bind 19 side 161 linje 36

◀ **Begreb ... Udvikling** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 258,11-14.

I trykt udgave: Bind 19 side 161 linje 38

◀ **Vi kunne ... han bestemmer dem** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 259,4-6.

I trykt udgave: Bind 19 side 162 linje 1

◀ **at erkjende Begrebet ... begge Momenter** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 259,16-18.

I trykt udgave: Bind 19 side 162 linje 4

◀ **man har efter almdl. ... vor Virksomhed** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 259,24-30.

I trykt udgave: Bind 19 side 162 linje 5

◀ **paa den anden ... vor Frembringen** : delvis overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 259,31 - 260,3.

I trykt udgave: Bind 19 side 162 linje 10

◀ **Den begribende Betragtning ... »Dialektik«** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 260,30 - 261,3.

I trykt udgave: Bind 19 side 162 linje 15

◀ **I denne Modsigelse ... kalder Dialektik** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 261,13-15.

I trykt udgave: Bind 19 side 162 linje 21

◀ **Da altsaa ... speculativ Erkjenden** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 261,32 - 262,1.

I trykt udgave: Bind 19 side 162 linje 25

◀ **Speculativ Dogmatik** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 264,27.

I trykt udgave: Bind 19 side 162 linje 29

◀ **Religionsphilosophie** : overs. af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 265,3.

I trykt udgave: Bind 19 side 162 linje 30

◀ **Forskjel** : jf. *Glauben und Wissen* (145,1), s. 265,6.

I trykt udgave: Bind 19 side 162 linje 31

◀ **Omfang** : jf. *Glauben und Wissen* (145,1), s. 267,21.

I trykt udgave: Bind 19 side 162 linje 32

◀ **Form** : jf. *Glauben und Wissen* (145,1), s. 268,20.

I trykt udgave: Bind 19 side 162 linje 33

◀ **Erdmann: Vorlesungen ... Berlin 1837** : 145,1.

I trykt udgave: Bind 19 side 163 linje 1

◀ **Concentricitet** : her i betydningen sammenfald.

I trykt udgave: Bind 19 side 163 linje 13

◀ **(cfr p. 141)** : Se notesbog 4:28.

I trykt udgave: Bind 19 side 163 linje 22

◀ **Subreption** : tilsnigelse.

I trykt udgave: Bind 19 side 163 linje 28

◀ **deklineres**: her som en metafor for at eksperimentere.

I trykt udgave: Bind 19 side 163 linje 39

◀ **Subdivision** : underafdeling.

I trykt udgave: Bind 19 side 164 linje 8

◀ **cur deus homo?** : lat. 'Hvorfor (blev) Gud menneske?' Titlen på den eng. ærkebiskop Anselm af Canterburys (d. 1109) kristologiske hovedværk.

I trykt udgave: Bind 19 side 164 linje 31

◀ **19de Forelæsning** : 156,25.

I trykt udgave: Bind 19 side 164 linje 32

◀ **p. 171 bliver sagt ... skal være Sandhed** : da. gengivelse af *Glauben und Wissen* (145,1), s. 171,7-13.

I trykt udgave: Bind 19 side 164 linje 34

◀ **»Beglaubigende ... Wesentlichere ist«** : jf. *Glauben und Wissen* (145,1), s. 171,17-21: »Das Beglaubigende aber ist, weil das Beglaubigte von ihm abhängt, gegen dieses das Wesentlichere, also ist in der Beobachtung das Experiment das Wesentlichere gegen das, was durch dasselbe beglaubigt wird.«

I trykt udgave: Bind 19 side 164 linje 37

◀ **som han ogsaa før omtaler** : jf. *Glauben und Wissen* (145,1), s. 164-166.

I trykt udgave: Bind 19 side 165 linje 1

◀ **cfr 166 Wenn ... erklårte Fall** : citat fra *Glauben und Wissen* (145,1), s. 166,18-20.

I trykt udgave: Bind 19 side 165 linje 8

◀ **retarderer** : holder tilbage.

I trykt udgave: Bind 19 side 165 linje 12

◀ **urgerer** : understreger, lægger meget vægt på.

I trykt udgave: Bind 19 side 165 linje 14

◀ **articuli fundamentales og non f.** : lat. 'grundlæggende og ikke grundlæggende (tros)sætninger'. - **f.:** fundamentales.

I trykt udgave: Bind 19 side 165 linje 15

◀ **indifferent** : uden at gøre forskel.

I trykt udgave: Bind 19 side 165 linje 17

◀ **Kfædre** : Kirkefædre.

I trykt udgave: Bind 19 side 165 linje 18

◀ **Klærere** : Kirkelærere, dvs. kirkefædre.

I trykt udgave: Bind 19 side 165 linje 22

◀ **per saturam** : lat. 'i broget forvirring, formløst'.

I trykt udgave: Bind 19 side 165 linje 24

◀ **balloterer** : fr. 'afstemning ved stemmekugler'; senere er betydningen blot 'foretage en afstemning'.

I trykt udgave: Bind 19 side 165 linje 24

◀ **Erd.** : Erdmann (145,1).

I trykt udgave: Bind 19 side 164m linje 1

◀ **19 Forelæsning** : 156,25.

I trykt udgave: Bind 19 side 164m linje 8

◀ **Adam ... giver Dyrene ... Navn** : if. 1 Mose 2, 19-20 gav Adam dyrene navn, da Gud havde skabt dem og ført dem hen til ham.

I trykt udgave: Bind 19 side 165m linje 8

◀ **20 Forelæsning** : Citatet er fra 21. forelæsning, notesbog 4:33.

I trykt udgave: Bind 19 side 165m linje 15

◀ **p. 187** : citat fra *Glauben und Wissen* (145,1), s. 187,21-23. SK har 'gegebenen' for 'gegebnen'.

I trykt udgave: Bind 19 side 165m linje 15

◀ **»Wie liesest ... p. 178** : citat fra *Glauben und Wissen* (145,1), s. 178,20-21. SK har 'Criterium' for 'Kriterium'.

I trykt udgave: Bind 19 side 165m linje 20

◀ **Forelæsning No 21** : jf. *Glauben und Wissen* (145,1), s. 187-197.

I trykt udgave: Bind 19 side 165 linje 35

◀ **at gjøre Erfaring** : jf. *Glauben und Wissen* (145,1), s. 187,9.

I trykt udgave: Bind 19 side 166 linje 1

◀ **Machen wir ... zu thun haben** : citat fra *Glauben und Wissen* (145,1), s. 189,16-17.

I trykt udgave: Bind 19 side 166 linje 18

◀ **limiterer**: begrænse.

I trykt udgave: Bind 19 side 166 linje 23

◀ **p. 196** : Erdmann har i 2. del (Wissen), 1. afsnit (Empirische Wissen), behandlet fornuften i dens funktion som kilde til erfaringsviden. I 2. afsnit (Kritisches Wissen) er fornuftens funktion en anden, nemlig at optræde som kritisk fornuft. I 1. afsnit kulminerer teologien i en historisk teologi, underet var kriteriet på kristendommens sandhed. I 2. afsnit kulminerer teologien i naturalisme, dvs. i den opfattelse, at den eneste teologi, der findes, er den, som kan opstilles af fornuften selv uden specifik henvisning eller hensyntagen til kristendommen. På side 196 (forelæsning 21) argumenterer Erdmann for, at der er tale om en og samme fornuft.

I trykt udgave: Bind 19 side 166 linje 25

◀ **Naturalismen** : jf. *Glauben und Wissen* (145,1), s. 197.

I trykt udgave: Bind 19 side 166 linje 28

◀ **Excentricitæt** : Her i betydningen 'manglende sammenfald', 'faldende udenfor'.

I trykt udgave: Bind 19 side 166 linje 30

◀ **det senere Standpunkts**: fornuften opfattet som kritisk fornuft.

I trykt udgave: Bind 19 side 167 linje 3

◀ **Supranaturalismen** : 159,6.

I trykt udgave: Bind 19 side 167 linje 14

◀ **K. viist ... theoretisk Viden** : Erdmann skriver *Glauben und Wissen* (145,1), s. 217,17-20: »Wir haben schon darauf aufmerksam gemacht, daß der Sinn des kantischen Resultats dieser ist: Man hat überhaupt keine theoretische Kenntniß (nennen man sie nun Wissen oder Glauben) vom Uebersinnlichen (...)«. – **K.:** Kant (126,25).

I trykt udgave: Bind 19 side 167 linje 16

◀ **Göschel ... Ikke-Troen** : Erdmann skriver *Glauben und Wissen* (145,1), s. 218,11-13: »Göschel hat es daher unwiderleglich schön zeigen können in seinen Aphorismen, dass das Nichtwissen consequenter Weise im Nichtglauben endige«, jf. *Aphorismen über Nichtwissen und absolutes Wissen im Verhältnis zum christelichen Glaubenserkenntnis*, Berlin 1829. – **Göschel**: Karl Friedrich Göschel (1781-1861), ty. advokat og embedsmand. Forfatter af historisk, filosofisk, teologisk og juridisk litteratur. Søgte at forene hegelsk filosofi med kristen tro.

I trykt udgave: Bind 19 side 167 linje 20

◀ **S.** : Supranaturalismen (159,6).

I trykt udgave: Bind 19 side 167 linje 25

◀ **Om Forholdet ... Fichte** : Emnet behandles i den 25. forelæsning (jf. *Glauben und Wissen* (145,1), s. 234-243). Se notesbog 4:37. – **Fichte**: 145,34.

I trykt udgave: Bind 19 side 168 linje 1

◀ (**cfr p. 235 n:**) : Erdmann skriver *Glauben und Wissen* (145,1), s. 235,22-29: »Die Vernunft, wie sie praktisch ist, hat es mit Objecten nicht zu thun; nicht etwa, weil sie sie ignorirt, sondern indem die Vernunft praktisch, autonomisch, kurz Wille ist, ist das, womit sie es zu thun hat, das Gesetz, das Postulat, und es gibt für sie keine Objectivität, als in sofern eine hervorgebracht werden soll. Dieses aber von der Vernunft Hervorgebrachte ist wirklich Subject=Object.«

I trykt udgave: Bind 19 side 168 linje 9

◀ **Anmærkninger** : jf. *Glauben und Wissen* (145,1), s. 238.

I trykt udgave: Bind 19 side 168 linje 13

◀ **Postulat** : jf. notesbog 4:14.

I trykt udgave: Bind 19 side 168 linje 15

◀ **d.** : det.

I trykt udgave: Bind 19 side 168 linje 16

◀ **K og F.** : Kant (126,25) og Fichte (145,34).

I trykt udgave: Bind 19 side 168 linje 19

◀ **det som K. engang for Alle har gjort gjeldende om alle Objekter** : At objekter ikke kan erkendes i sig selv.

I trykt udgave: Bind 19 side 168 linje 21

◀ **Aproximation** : approksimation, tilnærmelse.

I trykt udgave: Bind 19 side 168 linje 23

◀ **regulativt Princip** : Kant kalder de begreber og principper, der ikke tjener til erkendelse af erfaringsverdenen, men som får os til stadig at søge at udvide erfaringserkendelsen, for regulative.

I trykt udgave: Bind 19 side 168 linje 28

◀ **cfr. p. 244. n: og 245 ø:** : »Nun Wissen wir, daß der unendliche Progreß immer als auf seine Wahrheit, auf eine wirkliche Identität der beiden entgegengesetzten Bestimmungen hinweist, die er alternierend hervorhebt (Vorl. 12). Die beiden Factoren, die in dem unendlichen Progreß des Sollens, den wir hier betrachten, sich entgegengesetzt sind, sind die beiden uns bekannten: Subject und Object. Sie sind sich noch entgegengesetzt, denn ihre Identität ist ja nicht, sondern soll nur seyn. Sie werden ferner alternierend hervorgehoben, denn immer wird die Wahrheit erst als etwas nur Subjectives (als zu realisirender Zweck) gefaßt, das objectiv werden soll; ist es aber objectiv geworden (der Zweck realisirt), so soll, was erreicht ist, doch noch einer Objectivität bedürfen, (der Zweck nicht ganz realisirt seyn), also subjectiv seyn, also objectiv werden und sofort ins Unendliche.« *Glauben und Wissen* (145,1), s. 244,19-245,5.

I trykt udgave: Bind 19 side 168 linje 35

◀ **p. 245 og 46 ... mit ihm identisch.**◀ : citat fra *Glauben und Wissen* (145,1), s. 245,28 - 246,3. SK har 'das' for 'Das', 'Substants' for 'Substanz' og udelader komma imellem 'Subjectes' og 'd: h:'

I trykt udgave: Bind 19 side 169 linje 4

◀ **moralische Weltordnung** : jf. *Glauben und Wissen* (145,1), s. 246,1.

I trykt udgave: Bind 19 side 169 linje 6

◀ **itzt** : ty. variantform til 'jetzt', nu.

I trykt udgave: Bind 19 side 169 linje 6

◀ **Schl.** : Schleiermacher. Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher (1768-1834), ty. teolog, filosof og klassisk filolog, prof. i Halle og Berlin.

I trykt udgave: Bind 19 side 169 linje 14

◀ **p. 251 ... überhaupt treffen, nicht** : citat fra *Glauben und Wissen* (145,1), s. 251,25-30. SK har 'blossen' for 'bloßen'. Fremhævelsen skyldes Erdmann, som desuden fremhæver 'dies' og 'nicht'.

I trykt udgave: Bind 19 side 169 linje 14

◀ **p. 253 ... hervorgehoben zu werden** : citat fra *Glauben und Wissen* (145,1), s. 252,33-253,5. SK har 'grosse' for 'große' og 'weiss' for 'weiß'.

I trykt udgave: Bind 19 side 169 linje 21

◀ **p. 266 n: og 67 ø: ... der Religion überhaupt** : citat fra *Glauben und Wissen* (145,1), s. 266,31 - 267,5. Efter 'Religion überhaupt' sætter Erdmann komma, og fortsætter: »und man kann, da in der letzten Stufe, als dem Ziel der Entwicklung, die Wahrheit derselben liegt, sagen, dass die Religionsphilosophie in allen Religionen Versuche der wahren Religion zu erkennen hat, die man verunglück nennen kann, in sofern sie, die ein blosser Durchgangspunkt seyn sollten, als das Höchste sich geltend zu machen gesucht haben.« SK udelader komma mellem 'Stufen' og 'sondern', har 'einen' for 'einem', 'gefasst' for 'gefaßt', 'gewusst' for 'gewußt' og 'verschiedenen' for 'verschiednen'.

I trykt udgave: Bind 19 side 169 linje 28

◀ **Zeitschrift ... J.H. Fichte ... Heft** : *Zeitschrift für Philosophie und spekulative Theologie*, udg. af I.H. Fichte, bd. 1-20, 1. hæfte, Bonn og Halle 1837-1848, bd. 23-27, Bonn og Halle 1853-55, ktl. 877-911; bd. 1, 1. hefte, 1837. – **J.H. Fichte**: I.H. Fichte (1796-1879).

I trykt udgave: Bind 19 side 170 linje 1

◀ **Weize ... Afhandling ... Schaller ... Leipzig 1837.8** : SK excerperer Weiße's afhandling »Die drei Grundfragen der gegenwärtigen Philosophie. Mit Bezug auf die Schrift: Die Philosophie unserer Zeit. Zur Apologie und Erläuterung des Hegelschen Systemes. Von Julius Schaller. Leipzig, Hindrichs. 1837. gr. 8. von C.H. Weiße« (forkortet *Die drei Grundfragen*), i pågældende tidsskrifts 1. bind, 1. hefte, s. 67-114. Anden del af artiklen følger i 1. bind, 2. hefte, Bonn 1837, s. 161-201. – **Weize**: Christian Hermann Weiße (1801-1866), ty. højrehegeliansk filosof. – **Julius Schaller**: ty. filosof (1807-1868). Schaller forsvarede i sin bog Hegel. I Weiße's artikel er det især Hegels syn på filosofiens metode og kritikken af Hegels opfattelse, der genovervejes, og til forskel fra Schaller fremtræder Weiße som en langt fra ukritisk tilhænger af Hegel. Schaller *Die Philosophie unserer Zeit. Zur Apologie und Erläuterung des Hegelschen Systems*, Leipzig 1837.

I trykt udgave: Bind 19 side 170 linje 5

◀ **H.** : Hegel (127,38).

I trykt udgave: Bind 19 side 170 linje 12

◀ **Kants Idee ... Schellings umidld. Anskuelse** : da. gengivelse af *Die drei Grundfragen*, s. 76,11-14: »Das erste dieser Momente ist der Kant'sche Gedanke einer Vernunftkritik, das zweite der Schelling'sche einer intellektuellen Anschauung des Absoluten.« – **Kant**: 126,25.

I trykt udgave: Bind 19 side 170 linje 12

◀ **et Standpunkt** : erkendelseskritikken.

I trykt udgave: Bind 19 side 170 linje 14

◀ **det bliver nødvendigt ... Kants ærlige vej** : Weiße, som har peget på, at erkendelseskritikken og derfor også begrundelsen for filosofiens metode mangler hos Hegel, skriver *Die drei Grundfragen*, s. 86,17-19: »Allerdings nämlich wird nach unserer Ueberzeugung die Philosophie, um den Standpunkt Hegels methodisch zu überwinden, noch einmal 'auf den ehrlichen Weg Kants' zurückkommen müssen.« Udtrykket 'Kants ærlige vej' bruges første gang *Die drei Grundfragen*, s. 83,25. – **Kants**: 126,25.

I trykt udgave: Bind 19 side 170 linje 14

◀ **Hans Phænomenologie ... Encyclopedien ... Stæder** : referat af *Die drei Grundfragen*, s. 82,31-83,11. – **Hans Phænomenologie**: Hegels (127,38) *Phænomenologie des Geistes*, udg. af J. Schulze, Berlin 1832, ktl. 550, i Georg Wilhelm Friedrich Hegel's *Werke. Vollständige Ausgabe* bd. 1-18, Berlin 1832-45; bd. 2 (*Jub.* bd. 2).

I trykt udgave: Bind 19 side 170 linje 16

◀ **deels fordi ... Bestemmetheder** : referat af *Die drei Grundfragen*, s. 83,20-85,23.

I trykt udgave: Bind 19 side 170 linje 21

◀ **Den Philosophie ... Logiken ... Tanke** : referat af *Die drei Grundfragen*, s. 85,24-86,7.

I trykt udgave: Bind 19 side 170 linje 29

◀ **Dernæst udvikles ... W. fordrer kun en relativ Nødvendighed** : referat af *Die drei Grundfragen*, s. 95,13-19. – **W.**: Weiße (170,5).

I trykt udgave: Bind 19 side 170 linje 34

◀ **Om Forholdet mell. Logik og Natur-Videnskab** : Weiße diskuterer fra s. 97,4 Hegels overgang fra logik til naturfilosofi, »den man recht eigentlich den faulen Fleck des Hegelschen Systemes nennen muss«, s. 97,5.

I trykt udgave: Bind 19 side 170m linje 2

◀ **»den speculative Logik« efter Weize** : citat fra *Die drei Grundfragen*, s. 87,22-23.

Søren Kierkegaards Skrifter, Bd. K19,

I trykt udgave: Bind 19 side 170m linje 4

◀ »**Methodiken ... Weize** : overs. af *Die drei Grundfragen*, s. 86,24-28.

I trykt udgave: Bind 19 side 170m linje 6